

BİBLİYOGRAFYA :

Eflâtn, *Devlet* (trc. Sabahattin Eyüboğlu – M. Ali Cimcoz), İstanbul 1985, s. 27, 35 (336^b, 343^d); a.mlf., *Savunma* (trc. Teoman Aktürel, *Diyaloglar I* içinde), İstanbul 1982, s. 35 (38^a); a.mlf., *Gorgias* (trc. Melih Cevdet Anday, *Diyaloglar I* içinde), İstanbul 1982, s. 53 (453^a); Aristo, *Kitâbü'l-Hatâbe: Rhetorica* (nşr. Abdurrahman Bedevî), Kahire 1959; a.e. (trc. İ. Selâme), Kahire 1953; a.e.: *Retorik* (trc. Mehmet H. Doğan), İstanbul 1995; Kindî, *Felsefî Risâleler* (trc. Mahmut Kaya), İstanbul 1994, s. 156, 167; Fârâbî, *Kitâbü'l-Hatâbe* (nşr. J. Langhade – M. Gringnaschi), Beyrut 1986; İbnü'n-Neđîm, *el-Fihrist*, Kahire 1398/1978, s. 349; İbn Sinâ, *Kitâbü'l-Hatâbe (eş-Şifâ' el-Mantık* içinde, nşr. M. Selim Sâlim), Kahire 1966; İbn Rüşd, *Telhîşü'l-Hatâbe* (nşr. Abdurrahman Bedevî), Beyrut 1959; İbnü'l-Kiftî, *İhbârü'l-Ulemâ'* (Lippert), s. 109; Mahmut Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 113-121; a.mlf., "Fârâbî", *DİA*, XII, 148; M. Naci Bolay, "Beş Sanat", a.e., V, 546-547.

MAHMET KAYA

□ ARAP EDEBİYATI. Câhiliye dönemi. Araplar'ın İslâm öncesi dönemde hitâbete büyük önem verdikleri ve meşhur hatiplerin yetiştiği bilinmektedir. Ancak sözlü rivayete dayanan bu edebî mahsul-ler zamanımıza ulaşmamış, ulaşanların sıhhati konusunda da tereddütler vardır. David Samuel Margoliouth gibi şarkiyatçılarla başta Tâhâ Hüseyin olmak üzere bazı çağdaş müslüman yazarlar Câhiliye şiirine olduğu gibi Câhiliye hitâbetine de şüpheyle bakmışlar, bunların Emevîler devrinde üretildiğini ileri sürmüşlerdir. Araplar'a komşu olan milletlerin milâttan beş asır öncesine ait edebî metinlere sahip olduklarını kabul eden bu yazarların, Araplar'ın milâttan beş asır sonrasına ait hitâbet örneklerini otantik saymamaları mâkul görünmemektedir (Zekî Mübârek, I, 38). Halbuki Eksem b. Sayfî gibi bazı Câhiliye hatipleri İslâm'a yetişip müslüman oldukları gibi birçok hatibin hutbelerini bizzat rivayet eden yakınları İslâmî dönemde henüz hayattaydı. Hz. Peygamber'in huzurunda çeşitli kabilelere mensup hatipler konuşmalar yapmışlardır (Ahmed Zekî Safvet, I, 163-170). Bu konuşmalarda dönemin hitâbetine ait özellikleri tesbit etmek mümkündür. Kabile hayatı, kabileler arasındaki mücadeleler genellikle hitâbete de yansımış, hitâbetin konuları buna göre oluşmuştur.

Câhiliye devri hitâbetinin başlıca temalarından biri karşılıklı övgü ve yergidir. Bir hatip kendi kabilesinin kahramanlık, cömertlik gibi erdemlerini dile getiren bir konuşma yaptığında rakip kabile hatipleri hemen buna cevap verirlerdi. Rebîa el-Esedî'nin hakemliğinde Ka'ka' b. Ma'

bed ile Hâlid b. Mâlik'in ve Herim el-Fezâri'nin hakemliğinde Alkame b. Ulâse ile Âmir b. Tufeyl'in yaptığı konuşmalar bu türün en meşhur örneklerindedir (Câhiz, II, 272-273; İbn Düreyd, s. 237; Ahmed Zekî Safvet, I, 41-45).

Câhiliye hitâbetinin en zengin örneklerini kabileler arasında meydana gelen savaşlarda yapılan intikam konuşmaları teşkil eder. Bunların en meşhuru, Hânî b. Kabîsa eş-Şeybânî'nin Araplar'ı İranlılar'a karşı savaşmaya teşvik eden konuşmasıdır (Ebû Ali el-Kâlî, I, 169; Ahmed Zekî Safvet, I, 37). Bunun yanında ara bulma ve barışa çağrı mahiyetinde konuşmalar da yapıldı. Kays b. Hârice'nin Dâhis ve Gabrâ savaşlarının sona ermesini sağlayan uzun konuşması bunların en meşhur-larındandır.

Nişan ve düğün törenlerinde yapılan konuşmalara "hitâbetü'l-ımlâk" denirdi. Eski Arap âdetlerine göre evlenmek isteyen erkeğin yakınlarından hitâbeti güçlü bir kişi damat adayının erdemlerini sayan bir konuşma yapar, buna kız tarafından bir kişi cevap verirdi. Hz. Peygamber'in Hatice ile evlenmesi münasebetiyle Ebû Tâlib'in yaptığı konuşma bu türün en güzel örneğini teşkil eder (Ahmed Zekî Safvet, I, 77). Kültürlü ve bilge kişilerin hitâbeleri edebî açıdan önemlidir. Bu türün en meşhur örneği Kus b. Sâide'nin Ukâz panayırında irat ettiği, Hz. Peygamber'in de dinleyiciler arasında bulunduğu rivayet edilen hitâbesidir (Nâyif Ma'rûf, s. 34-36).

Câhiliye dönemi hitâbetinin bir türü de elçi kabullerinde, hükümdar meclislerinde, ayrıca panayırarda ve çeşitli toplantılarda yapılan konuşmalardır. Eksem b. Sayfî'nin, Amr b. Hind'in kardeşini tâziye için yaptığı konuşma türünün en güzel örneklerindedir (İbn Abdürabbih, III, 307-308; Ahmed Zekî Safvet, I, 37-38). Ölen bir kimsenin vasiyetleri de bir hitâbet çeşidi olarak görülmüş olup bunların en beğenileni, Âmir b. Zarib el-Advânî ile Eksem b. Sayfî'nin kavimlerine hitâben yaptıkları vasiyetlerdir (diğer vasiyetler için bk. Ahmed Zekî Safvet, I, 119-145). Kâhinlerin gaipten haber veren secili sözleri Câhiliye devrinde itibar gören bir hitâbet türüydü.

Nikâh ve barış konuşmaları dışında genellikle kısa olan Câhiliye hitâbelerinin en belirgin özellikleri mukaddime ve hâtimelerinin bulunmaması, bol secili ve kısa cümleli olmaları, irticâlen söylenmeleridir. Câhiliye hatipleri, nikâh hitâbeleri dışındaki konuşmalarını ayakta yüksek bir yerde veya binek sırtında yaparlardı. Top-

luluğun karşısına düzgün bir kıyafetle çıkmak, elinde baston, kılıç veya mızrak bulundurmak, başa sarık sarmak, irticâlen ve rahat bir şekilde konuşmak bu dönem hitâbetinin kurallarındandır.

Câhiliye döneminde hatibin toplum içindeki yeri genellikle şairden hemen sonra gelir veya onunla aynı düzeyde görülürdü. Hatta Câhiz'in verdiği bilgiye göre başlangıçta şairler hatiplerden üstün tutulurken zamanla şairlerin sayısı artıp şiir bir kazanç vasıtası haline getirilince hatip şairden üstün kabul edilmeye başlanmıştır (bk. Saîd Hüseyin Mansûr, s. 17-18). Hatiplerin çoğunlukla kabile reislerinden veya bilge kişilerden olmasının da bunda etkisi vardı. Şairler genellikle kabilenin sözcüsü olmakla beraber kabileler arası atışma ve övünmelerde bu görev çok defa hatiplere verirdi.

Kaynaklarda Câhiliye devrinde yaşadığı rivayet edilen birçok hatibin ismi geçmektedir. Özellikle İyâd ve Temîm kabileleri hitâbetteki üstünlükleriyle tanınmıştır. İyâd kabilesinden Kus b. Sâide, Zerkâ ile (Hind bint Hus) Lakî b. Ma'bed; Temîm'den Eksem b. Sayfî, Hâcib b. Zürrâre ile Kays b. Âsım; Kinâne'den Hz. Peygamber'in dedelerinden Kâ'b b. Lüey, Hâşim b. Abdümenâf ve oğlu Abdülmuttalib ile Utbe b. Rebîa, Süheyl b. Amr; Kays Aylân'dan Kays b. Hârice el-Gatafânî, Lebîd b. Rebîa el-Âmirî, Âmir b. Darib el-Advânî; Yemen'den Ubeyd b. Şerîyye el-Cürhümî, Zübeyr b. Cenâb, Kays b. Şemâs ile Sabâh el-Himyerî ve Bâhile'den Sehbân meşhur hatiplerindedir. Konuşmalarında insanları putları terketmeye ve Allah'a ibadete çağırarak, "emmâ ba'dü" şeklindeki başlangıç sözünü ilk defa kullanan, konuşma sırasında yüksek yere çıkmak, kılıç veya asâya dayanmak gibi âdetleri başlatan Kus b. Sâide ile (ö. 600), Araplar'ın hakim ve kadılarından olup tefekkür ve duygu yüklü konuşmalarını ata-sözleri ve vecizelerle süsleyen Eksem b. Sayfî (ö. 612) Arap hitâbetinin en ünlü isimleridir.

İslâmî Dönem. Hitâbet, İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren çok gelişmiş bir nesir türü haline gelmiş ve birçok hitâbet ve belâgat ustası yetişmiştir. Bu dönemde hitâbetin gelişmesinin en önemli sebebi, Resûl-i Ekrem'in gerçekleştirdiği büyük değişimi savunanlarla muhalifleri arasında çıkan tartışmalarda bu sanata duyulan ihtiyaçtır. İslâm'ın hızla yayılması ve bunun sonucunda Araplar'ın siyasî ve içtimâî bakımdan gelişmeleri de hitâbetin önemini arttırmıştır. Hz. Peygamber'in

insanları dine çağırarak ve güven telkin eden kişiliğiyle muhataplarını etkileyip ikna etmek için başvurduğu tek yol hitâbeti. Peygamberliğinin ilk yıllarında sadece kendi soyuna mensup insanlara Safâ fâ tepesinde yaptığı konuşma İslâm hitâbetinin ilk önemli örneğidir (Ahmed Zekî Safvet, I, 147; Abdülhamîd Şâkir, s. 21-23).

Resûl-i Ekrem'in Vedâ hutbesiyle birkaç önemli konuşması dışında hutbeleri günümüze kadar gelmemiştir. Ancak bunlardan intikal eden bazı parçalar İslâm'ın ilk devirlerinde hitâbete büyük önem verildiğini göstermektedir. Hz. Peygamber'in hutbeleri putperestliği ve her türlü Câhiliye inancını terk etmeye çağrı, bütün insanları zulmetten nura çıkaracak olan İslâm'a davet, İslâm inançlarının güzelliği, insanların dünya ve âhirette mutluluğa erişmelerinin yolları ve cihadın fazileti gibi konuları ihtiva etmektedir. Vedâ haccı esnasında devesinin üzerinde on binlerce insana hitâben yaptığı konuşma Allah'a iman, insan haklarına saygı, özellikle kadın haklarının gözetilmesi, dinî bağların güçlendirilerek din kardeşliğinin korunması, insanların eşitliği, Kur'an ve Sünnet'e sarılmanın önemi gibi temel konuları içermektedir (bk. VEDÂ HUTBESİ). Resûlullah'ın bütün hutbelerini tesbit etmeye çalışan İbn Kuteybe bunların çoğunun "el-Hamdü lillâh bi-hamdihî" lafzıyla, bazılarının "üşüküm ibâdellâh" cümlesiyle, bir hutbesinin hamd ve senâdan sonra "eyyühe'n-nâs" sözüyle, bayram hutbelerinin ise tekbirle başladığını kaydetmektedir ('*Uyûnü'l-ahbâr*, II, 251).

Çeşitli kabilelerden gelen elçiler Resûl-i Ekrem'in huzurunda konuşmalar yapar (bu konuşmalar için bk. Ahmed Zekî Safvet, I, 163-171), Hz. Peygamber de ashabın hatiplerinden kendi adına cevap vermelerini isterdi. Bunlar arasında "hatîbü'n-nebî" olarak anılan Sâbit b. Kays b. Şemmâs el-Ensârî ile (Câhiz, I, 201) Sa'd b. Rebî', Sa'd b. Ubâde, Hubâb b. Münzir, Bişr b. Amr, Beşîr b. Sa'd zikredilebilir. Ayrıca Hz. Âişe, Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. Avvâm ve oğlu Abdullah, Abdullah b. Mes'ûd, Talha b. Ubeydullah, ordu kumandanlarından Hâlid b. Vefid, Nu'mân b. Mukarrin, Mugire b. Şu'be, Utbe b. Gazvân, Rebî' b. Âmir ve Sa'd b. Ebû Vakkâs hitâbetleriyle ünlü kişilerdi. Resûlullah'ın vefatından sonra yerine kimin geçeceği konusunda ilgili tartışmalar esnasında Hz. Ebû Bekir'in yaptığı konuşma İslâm'da ilk siyasî hitâbet örneği kabul edilir (Ahmed Zekî Safvet, I, 173-178).

Asr-ı saâdet ve Hulefâ-yi Râşidîn devri Arap hitâbetinin altın çağı olup bu dönemin Hz. Peygamber'den sonraki en büyük hatipleri başta Hz. Ali olmak üzere ilk dört halife, ordu kumandanları ve valilerdir. Bir valinin tayin edildiği bölgeye vardığında yaptığı ilk iş insanları toplayıp onlara hitâp etmek, yapacağı icraatı anlatmaktır.

Hilâfet konusunun tartışmalara yol açtığı Emevîler döneminde hitâbet mücadelesi meydanlarının en etkili silâhı haline gelmiştir. İslâm coğrafyasının gelişmesi, başka ülkelerden gelen elçilerin çoğalması, sosyal güvenlik ihtiyacının artması gibi sebepler hitâbetin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bu devirde daha çok siyasî mahiyet taşıyan hitâbetin belli başlı konuları şunlardır: 1. Başta Muâviye, Ziyâd b. Ebîh ve Haccâc gibi devlet adamları olmak üzere Emevî hatipleri hilâfetin kendilerinin hakkı olduğunu kabul ettirmeye çalışmışlar ve karşı gelenleri tehdit etmişlerdir. Hz. Ali ve onu destekleyen Muhtâr es-Sekâfî gibi ünlü hatipler ise hilâfetin Hz. Ali ve onun çocuklarının hakkı olduğunu söylemişler, Abdullah b. Zübeyr taraftarları da Emevîler'i kâfir ve münâfık olmakla itham etmişlerdir. Abdullah b. Zübeyr ile kardeşi Mus'ab bu hatiplerin başında gelir. Hâriciler de hitâbete büyük önem vermişlerdir. Hemen bütün liderleri iyi birer hatip olan bu fırkanın en meşhur hatibi Katarî b. Fücâe'dir. 2. Bu dönemde dinî hitâbet de önemli ölçüde gelişmiştir. Vâsıl b. Atâ'nın hutbeleri gibi kelâmî hitâbetle Hasan-ı Basrî'nin hutbeleri gibi zühd ve ahlâka dair hitâbet bu devirde ortaya çıkmıştır. 3. İslâm ordularının Kuzey Afrika'dan Çin sınırına kadar yayıldığı bu dönemde fetih hitâbeti gelişmesini sürdürmüş, buna paralel olarak heyetler ve elçiler arasındaki hitâbet de gelişmiştir. 4. Emevîler devrinde gelişen bir hitâbet türü de münazara hitâbetidir. Özellikle Hz. Ali ile Muâviye arasındaki ihtilâfın şiddetlenmesiyle başlayan bu hitâbet türü Iraklılar'la Şamlılar arasında devam etmiştir. Emevîler dönemi hitâbetinde husumet ve mücadelesi ruhunun hâkim olduğu görülür. Hâricî hitâbetinde dinî duygular, güçlü irade ve kararlılık, Şii hitâbetinde ise şikâyet ve duygusallık hâkimdir.

Arap hitâbeti Abbâsîler'in ilk dönemlerinde gelişmesini aynı çerçevede sürdürmüştür. Abbâsî halifeleri arasında Mansûr, Mehdî, Reşid ve Me'mûn en önemli hatiplerdendir. Ancak Abbâsî devlet idaresine Arap olmayan unsurların hâkimi-

yetiyle hitâbet de zayıflamış, bilhassa yazının yaygın hale gelmesiyle hitâbetin yerini risâleler ve fermanlar almış, hitâbet zamanla cuma ve bayram hutbeleriyle evlilik törenlerinde yapılan konuşmalara münhasır kalmıştır. Arap-İslâm hitâbeti uzun yıllar bir duraklama dönemi geçirdikten sonra XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Abdullah Nedîm, Mustafa Kâmil, Sa'd Zağlûl, Muhammed Abdüh gibi meşhur hatipler yetişmiş, Arap ülkelerinde siyasî partilerin kurulması ve bağımsızlık hareketleri XX. yüzyılda hitâbetin yeniden gelişmesini sağlamıştır.

İslâmî Hitâbetin Çeşitleri. Câhiliye devrinde kabile asabiyetine dayanan hitâbet türleri ve kâhinlerin putperestlikle ilgili secili konuşmaları İslâm'la birlikte ortadan kalkmıştır. Hz. Ebû Bekir döneminde meydana gelen irtidad olayları, Hz. Osman devrindeki dâhilî karışıklıklar ve Hz. Ali zamanındaki iç savaşlar dolayısıyla irat edilmiş çok sayıda hutbe müslümanlar arasında hitâbetin gelişmesine yardımcı olmuştur. Bu döneme ait başlıca hitâbet çeşitleri şöylece sıralanabilir: 1. Cihada teşvik. Câhiliye devrinde kabileler arasındaki meydana gelen savaşlar dolayısıyla yapılan konuşmalar İslâmî dönemde bu tür hitâbete dönüşmüştür. Hulefâ-yi Râşidîn'in, vali ve kumandanların askerleri cihada gönderirken yaptıkları konuşmaların çoğu günümüze kadar gelmiştir (*a.g.e.*, I, 188-189, 222-263). 2. Nikâh konuşmaları. Arap tarihinde oldukça eski bir geçmiş olan bu hitâbet türü İslâm'dan sonra da devam etmiştir. Ancak bu dönemde hatipler artık soy soplalarını övmek yerine dinî ve ahlâkî meziyetlerini dile getirmişlerdir. Bilâl-i Habeşî'nin kardeşine kız isterken yaptığı konuşma bu türün güzel örneklerindendir (Câhiz, I, 117). 3. Tören konuşmaları. Hz. Peygamber'in ve halifelerin huzuruna gelen heyetlerin hatipleri tarafından yapılan konuşmalarda genellikle ihtidâ, bağlılık, tebrik, tâziye gibi konular üzerinde durulmuştur (Ahmed Zekî Safvet, I, 163-171, 328-336, 449-453). 4. Dinî hutbeler. İslâmî dönemde en çok gelişen hitâbet türü dinî hitâbet olmuştur. Başta Hz. Peygamber olmak üzere Hulefâ-yi Râşidîn, valiler ve diğer ileri gelen sahâbîlerin bütün konuşmaları genellikle dinî amaçlıdır. Cuma ve bayram hutbeleri, hac mevsiminde yapılan konuşmalar bu hitâbet türünün temelini teşkil etmektedir (bk. HUTBE). 5. Siyasî hutbeler. Resûl-i Ekrem ile onun vali ve memurlarının kendi icraatlarıyla ilgili olarak yaptıkları konuşmalarla başlayan bu türün bir

örneği, Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilâfet konusunda ortaya çıkan anlaşmazlığı gidermek amacıyla Hz. Ebû Bekir'in yaptığı konuşmadır. Daha sonra ridde olayları, Hz. Ömer'in şehid edilmesi, Hz. Osman ve Ali dönemlerinde meydana gelen hadiseler, müslümanlar arasında baş gösteren ayrılıklar dolayısıyla karşıt gruplar arasında yapılan konuşmalar içinde devrin siyasî hitâbetinin çok sayıda örneğine rastlamak mümkündür (a.g.e., I, 368-445). 6. Münazaralar. Müslümanların hilâfet konusundaki ihtilâfları, özellikle Hz. Ali döneminden itibaren bu tür hitâbetin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunların en önemlileri, Hakem Vak'ası ile ilgili olarak Hz. Ali ve İbn Abbas'ın Hâricîler'le yaptıkları tartışmalardır. Kaynaklarda bu türün çeşitli örneklerine rastlanmaktadır (a.g.e., I, 401-416). 7. Vasiyetler. Babaların evlâtlarına vasiyetleri, halife ve valilerin halka veya kendilerinden sonra yerlerine geçecek kişilere, savaşa gönderdikleri ordu kumandanlarına yaptıkları tavsiyeler bu türü oluşturur. Hz. Peygamber'le (Abdülhamîd Şâkir, s. 73-84) Hulefâ-yi Râşidîn ve bazı sahâbîlere ait vasiyet örnekleri günümüze kadar gelmiştir. Bu türün en meşhur örneklerinden biri de Hz. Ömer'in ölümünden önce hilâfet hakkında yaptığı vasiyettir (Ahmed Zekî Safvet, I, 263-265). Hz. Ebû Bekir'in Hâlid b. Velîd'i savaşa gönderirken yaptığı konuşma kumandanlara yapılan tavsiyele- rin en güzel örneklerinden sayılır.

İslâmî Hitâbetin Özellikleri. 1. Resûl-i Ekrem ve Hz. Ebû Bekir tarafından hutbelerin, özellikle de siyasî mahiyetteki konuşmaların kısa tutulması emredilmekle birlikte bunlar bazan Câhiliye dönemindekilerden uzundur. 2. Bu dönemin hitâbetinde bazı gelenekler teşekkül etmiştir. Meselâ bütün hutbelere Allah'a hamd ile başlanır, hamd ile başlamayan hutbeye "betrâ" (noksan, güdük) denilir, hutbelerin Kur'an-ı Kerîm'den âyetler ve Hz. Peygamber'e salât ve selâmla süslenmesi istenir, böyle olmayan hutbelere de "şevhâ" (çirkin, yakışıksız) adı verilir. Resûl-i Ekrem'in hutbelerindeki belirgin üslûbun yanı sıra Hz. Ebû Bekir ile Ömer de hutbelerine belirli sözlerle başlayıp belli sözlerle bitirmişlerdir (İbn Abdürabbih, III, 222). 3. Hatipler konuşmalarında Kur'an üslûbunu taklide çalışmışlardır. Hutbelerde konuya uygun âyetler iktibas edilmiş, bazan da hutbenin tamamı çeşitli âyetlerden oluşmuştur (Seâlibî, II, 23-31). 4. Bazı hatipler, lafızların seçimine daha çok önem vererek konuşmalarını irticâlen irat etmeyip önceden hazırlama yoluna git-

mişlerdir. 5. Hz. Peygamber Câhiliye dönemi kâhinlerinin secili sözlerine özenmeyi yasakladığından İslâmî dönemde hatipler bu tür sözlerle pek az yer vermişlerdir. 6. İslâmî dönemde hitâbette meydana gelen en önemli değişiklik muhtevanın İslâmî ölçülere uygun olmasıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, tür.yer.; İbn Kuteybe, *‘Uyûnü'l-ahbâr* (Tavîl), II, 251-282; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), I-XIII, tür.yer.; İbn Düreyd, *el-İştikâk*, s. 237; İbn Abdürabbih, *el-‘İkdü'l-ferrid*, III, 222, 307-308; IV, 54-154; Ebû Ali el-Kâfî, *el-Emâlî*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübü'l-ilmîyye), I, 113, 147, 169, 231, 236, 241, 273, 283; II, 71, 100, 255, 311; Şerîf er-Radî, *Nehcü'l-belâga* (nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Beyrut 1988, tür.yer.; Seâlibî, *el-İktibâs mine'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (nşr. İbtisâm Merhûn es-Saffâr), Bağdad 1412/1992, II, 23-31; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), I, 253-270, 479-480; İsbîlî, *İhkâmü şan'atî'l-ke-lâm* (nşr. M. Rıdvân ed-Dâye), Beyrut 1405/1985, s. 97-103; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlati's-sem'iyye* (nşr. Ebû Selâm Muhammed), Kahire 1981, s. 226-229; Ahmed b. Abdullah el-Mekki, *Hitâbet-i Arabiyye Târîhi*, İstanbul 1335, tür.yer.; Ahmed el-İskenderî – Mustafa İnânî, *el-Vasîl fi'l-edebi'l-Arabî ve târihih*, Kahire 1315/1916; Tâhâ Hüseyin, *Fi'l-edebi'l-Câhili*, Kahire 1927, s. 366-371; a.mlf., *et-Tevcihü'l-edebî*, Kahire 1954, s. 25-52; Zekî Mübarek, *en-Nesrû'l-fennî fi'l-karnî'r-râbî*, Beyrut 1352/1934, I, 38; C. Zeydân, *Âdâb* (Dayf), I, 183-189, 305-306; İlye el-Havî, *Fennü'l-hatâbe ve te'avvuruhü fi'l-edebi'l-Arabî*, Beyrut 1961, tür.yer.; Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretü hutabi'l-Arab fi 'uşûri'l-Arabiyyeti'z-zâhire*, I-III, Kahire 1381/1962; Hasan el-Bâğâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, Kahire 1965, I, 478-489; Abdülhakîm Belfî, *en-Nesrû'l-fennî*, Kahire 1969; İhsan en-Nas, *el-Hatâbetü'l-Arabiyye fi 'aşrihâ ez-zehbi*, Kahire 1969; Ahmed Muhtar el-Hüfî, *Fennü'l-hatâbe*, Kahire 1972; Ömer Rızâ Kehâle, *el-Edebü'l-Arabî fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*, Beyrut 1392/1972, s. 178-180, 185-189; M. Abdülmün'im el-Hafâcî, *el-Hayâtü'l-edebiyye fi 'aşri şadri'l-İslâm*, Beyrut 1973, s. 117-151; a.mlf., *el-Hayâtü'l-edebiyye 'aşru Benî Ümeyye*, Beyrut 1987, s. 232-265; Şevki Dayf, *Târîhu'l-edeb*, I, 410-419; II, 106-129; III, 448-456; IV, 526-534; a.mlf., *el-Fen ve mezâhibüh*, Kahire 1976, s. 27-95; Muhammed Mennûnî, *el-'Ulûm ve'l-âdâb ve'l-fünûn*, Rabat 1977, s. 250-309; Maulana Fazlulkarim, *al-Hadis of Mishkât-ul-Maşâbih*, Lahore 1979, II, 184-193; Ahmed Lütfî Kazancı, *Peygamber Efendimizin Hitâbeti*, İstanbul 1980; M. Abdülganî eş-Şeyh, *en-Nesrû'l-fennî fi'l-'aşri'l-Abbâsiyyi'l-evvel*, Vehrân 1980, s. 145-154; Enîs el-Makdisî, *el-Fünûnü'l-edebiyye*, Beyrut 1980, s. 395-400; Fevziye Abbas Han, *el-Hatâbe fi'l-'aşri'l-İslâmî* (yüksek lisans tezi, 1401/1981, Mekke Câmîati'ü Ümmi'l-kurâ), tür.yer.; Ahmed Hasan Zeyyât, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, Kahire, ts. (Dâru Nahdati Mısır), s. 19-27; Mecdî Vehbe – Kâmil Mühendis, *Mu'cemü'l-iştîlâ-hâtî'l-Arabiyye*, Lübnan 1984, s. 159-160; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edeb*, tür.yer.; Hannâ el-Fâhürî, *el-Câmi' fi târihi'l-edebi'l-Arabî*, Beyrut 1986, s. 115-126, 335-371; P. K. Hitti, *History of the Arabes*, London 1986, s. 249; Ali Rifâî Muhammed, *Keyfe tekûnü hatîben*, Kahire 1987, tür.yer.; Ali Lagzeyevî, *Edebü's-siyâse ve'l-harb*

fi'l-Endelûs, Rabat 1987, s. 411-434; Mişâl Âsî – Emîl Bed' Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-mufasssal*, Beyrut 1987, I, 602-603; M. Hasan Cebr, *el-Hatâbetü'l-İslâmiyye*, Kahire 1408/1988, tür.yer.; Nâyif Ma'rûf, *el-Edebü'l-İslâmî*, Beyrut 1990, s. 31-44, 51-56; Fâyiz Terhinî, *Edebü'l-hatâbe fi şadri'l-İslâm*, Beyrut 1990, tür.yer.; Ömer el-Kutaytî, *Huṭabü'r-Resûl*, Tunus 1990; Saïd Hüseyin Mansûr, *el-Kiyemü'l-hulkîyye fi'l-hatâbeti'l-Arabiyye*, Bingazi 1991, tür.yer.; Abdülcelîl Abduh Şelebî, *el-Hatâbe ve i'dâdü'l-hatîb*, Kahire 1412/1991; Abdülhamîd Şâkir, *Huṭabü'r-Resûl*, Trablus 1415/1995; Antâvân Efendi, "el-Hatâbe", *el-Mukteṭaf*, VIII/5, Beyrut 1884, s. 281-284; Bâsîl Hâtîm, "A Model of Argumentation from Arabic Rhetoric", *BSMES*, XVII (1990), s. 47-54; "Hatîb", *TA*, XIX, 66; "Hitâbet", a.e., XIX, 301-303; A. J. Wensinck, "Hutbe", *IA*, V/1, s. 618-620; "Hitâbet", *ABr*, XI, 120-121.

HÜSEYİN ELMALI

Türk Edebiyatı. Türkler'de hitâbetin esas itibarıyla hutbe, vaaz ve tasavvufî sohbetlerden meydana gelen dinî hitâbetle askerî, resmî ve siyasî hitâbet türleri dışında edebî bir tür olarak ancak geç dönemlerde gelişme gösterdiği kabul edilmektedir (Mithat Cemal, s. 360). Bu durumu, Süryânî Mihael'in dile getirdiği Türkler'in uzun nutuklardan hoşlanmadığı şeklindeki eski bir kanaatle (Turan, I, 123) açıklamak bir ölçüde mümkün görünse de aslında bunu, şifâhî sözleri yazıya geçirme alışkanlığının gelişmemiş veya buna gerek duyulmamış olmasına bağlamak daha uygundur. Nitekim Bilge Kağan'ın (VIII. yüzyıl) Orhun âbidelerindeki sözleri Türkler'de hitâbet geleneğinin eski bir geçmişinin bulunduğunu göstermektedir. Ancak bu ilk örneklerden sonra dört beş asırlık dönemle ilgili hemen hemen hiç bilgi yoktur. XI. yüzyıla ait *Kutadgu Bilig*'de söz ve sözün gücü, böhlikleri, fayda ve zararları hakkında bahisler yer almakla birlikte (VII. bab, 162-190, XIX. bab, 955-1028. beyitler) buradan Türk hitâbeti adına bir hükme varmak mümkün değildir. Bir vaaz kitabı olmasına rağmen *Atebetü'l-hakâyık* da (XII. yüzyıl) bu konuya dair bilgi vermemektedir. Bununla birlikte eserin toplumdaki irşad ihtiyacını karşılamak üzere kalem alınması, vâizlere malzeme teşkil edecek bilgiler içermesi, o dönemde Türkler arasında da bir vâiz topluluğunun mevcudiyetini düşündürmektedir.

Türk cemiyet hayatında diğer milletlerde olduğu gibi çok eskiden beri çeşitli törenlerin bulunması ve bunların özellikle evlenme, ad koyma, and içme vb. için olanlarında konuşmaların yapılması zengin bir tören hitâbetinin varlığını ortaya koymaktadır. Bununla ilgili birçok örnek